

Anna Paluszak-Bronka

Wybrane formy fleksyjne przymiotnika
i imiesłowu przymiotnikowego w kancjonał
▼ Wasiańskiego z początku XX wieku

1. Wprowadzenie

Kancjonał Wasiańskiego¹, zwany kancjonałem królewieckim lub mazurskim, po raz pierwszy został wydany w roku 1741 w oficynie Jana Henryka Hartunga w Królewcu. Tom mieścił 735 pieśni. Wydanie z 1744 roku obejmowało już 901 utworów, a z 1746 roku – 904 i w takiej postaci przetrwało bez żadnych zmian aż do roku 1900, wtedy bowiem do śpiewnika wydawca dołączył tzw. *Nowy Przydatek*, zawierający 25 pieśni przełożonych z języka niemieckiego (Szatravski 1996: 36, Staniszewski 1986: 28-29). Zdaniem Krzysztofa D. Szatravskiego były to najbardziej popularne i powszechnie znane teksty, których brak w poprzednich edycjach kancjonału, powodował wzrost zainteresowania innymi zbiorami (Szatravski 1996: 36). Kancjonał ukazywał się do lat czterdziestych XX wieku². W okresie od 1782 do 1918 roku był wznawiany regularnie (Oracki 1984: 86). W swojej niemal dwustuletniej tradycji zbiór posiadał ponad 150 edycji, z których większość miała po 50 000 egzemplarzy (Szatravski 1996: 7).

Analizowany tom pieśni i modlitw jest dziełem złożonym zarówno pod względem chronologicznym, jak i geograficznym³. Najstarszą chronologicznie warstwę stanowią utwory powstałe w okresie staropolskim, najmłodszą z przełomu XVII i XVIII stulecia. Są to przekłady pieśni niemieckich⁴ oraz oryginalne lub będące przeróbkami pieśni polskie: Andrzeja Trzecieckiego, Jakuba Lubelczyka, Mikołaja Reja, Jana Kochanowskiego, Bernarda Woje-

¹ Przyjmuje się, że wydanie przygotował Jerzy Wasiański, proboszcz ewangelickiego zboru w Nidzicy.

² W 1934 roku gestapo zamknęło oficynę Hartunga.

³ Tzn. zawiera w sobie teksty zapisane przez twórców z różnych regionów kraju, a także tłumaczenia pieśni niemieckich.

⁴ Pełną listę twórców utworów niemieckich podaje Andrzej Staniszewski (zob. tegoż 1986: 21-28).

wódki, Szymona Proszwity, Ignacego Oliwińskiego, Macieja Rybińskiego (Staniszewski 1986: 25). W analizowanej księdze znalazły się również wiersze poetów mazurskich i śląskich: Bernarda Rostkowskiego, Tomasza Molitora, Krzysztofa Braenera, Jana Herbinusa (Staniszewski 1986: 28) oraz anonimowe modlitwy i pieśni z okresu renesansu (Szatrawski 1996: 7 i 34).

Wiele z tekstów zamieszczonych w śpiewniku edytor przejął z wcześniej wydawanych zbiorów pieśni nabożnych, tj.: *Pieśni duchowne* (1547) i *Pieśni chrześcijańskie* (1559) Jana Seklucjana, kancjonałów: Walentego z Brzozowa (1554), puławskiego (1545-1567), zamojskiego (1558-1561), nieświeskiego (1563), Piotra Artomiusza (edycje z lat 1587-1648), Jana Maliny (1671) oraz Samuela Tschepiusa i jego syna Samuela Ernesta Tschepiusa (1732).

Śpiewnik królewiecki pełnił bardzo ważną rolę w życiu Mazurów. Towarzyszył im od narodzin aż do śmierci. To na nim uczyli się pierwszych liter oraz zapoznawali z językiem, był zatem dla nich swoistym elementarzem. Emilia Sukertowa-Biedrawina pisze o nim tak:

„Tej polskiej księdze w dużej mierze zawdzięczamy, że mowa polska na Mazurach nie zgasła” (Sukertowa-Biedrawina 1947: 60),

co szczególnie ważne dla językoznawcy. Rolę, jaką odegrało to dzieło wyraźnie akcentuje Andrzej Staniszewski, pisząc:

„Kancjonał mazurski Wasiańskiego był dziełem niezwykłym (...). Dzięki *Nowo wydanemu kancjonałowi pruskiemu* polszczyzna renesansowa przetrwała na Mazurach do 1939 roku. Kancjonał narzucał styl wypowiedzi, gotowe frazy, rymy, wartości melodyczne” (Staniszewski 1986: 29).

Do tej pory niewiele pisano o języku tego zabytku⁵. Bronisław Chlebowski uważa, że brak zainteresowania badaczy śpiewnikami religijnymi wynika stąd, że nie były one ważne dla opisu polemiki między wyznawcami kościoła rzymskokatolickiego a kościołów reformowanych (Chlebowski 1905: 405). Naszym zdaniem, rola, jaką pełnił kancjonał Wasiańskiego dla Mazurów, oraz brak dociekań nad jego językiem są wystarczającym uzasadnieniem podjęcia badań językoznawczych dotyczących zabytku.

W niniejszym szkicu zamierzamy przedstawić przestarzałe⁶ – oczywiście w porównaniu z datą wydania – formy przymiotnika i imiesłowu przymiotni-

⁵ Stan badań nad kancjonałem przedstawiłam w dwóch artykułach: Paluszak-Bronka 2004 oraz *Przestarzałe formy dopełniacza rzeczownikowego w kancjonał królewieckim z początku XX wieku* (w druku). Reprezentowany artykuł jest kontynuacją podjętych tam rozważań na temat języka śpiewnika.

⁶ Kwiryna Handke w artykule *Pojęcie i termin „archaizm” na tle zawartości polskich leksykonów* proponuje, żeby za przestarzałe uznać te wyrazy (lub znaczenia), które cechuje spadek

kowego notowane w zabytku z początku XX wieku⁷ oraz spróbujemy odpowiedzieć na pytania: co warunkowało ich obecność w wydaniu oraz jaką pełniły one w nim funkcję? Na potrzeby rozważań ekscerpcję materiału dokonano z całego zbioru, jednak ze względu na ogromną liczbę przykładów, tylko niektóre zjawiska ilustrujemy pełnymi cytatami.

System końcówek deklinacji przymiotników i imiesłów przymiotnikowych jest w kancjonale Wasiańskiego w zasadzie zgodny z systemem dzisiejszym. W porównaniu z rzeczownikiem nie ma w nim aż tak wielu form przestarzałych. Należy tłumaczyć to faktem, że odmianę przymiotnikową znormalizowano już w XVI wieku i w następnych stuleciach, jak twierdzi Stanisław Rospond, istniała ona „prawie w szacie obecnej” (Rospond 1961: 103). Nie wielkie różnice zaobserwowane w naszym materiale, sprowadzają się do:

- częstszego niż dziś użycia odmiany niezłożonej,
- występowania wariantywnych zakończenia *-ym // -em* w narzędniku i miejscowniku l. poj. rodzaju nijakiego oraz bezwyjątkowego *-emi* w narzędniku l. mn. wszystkich rodzajów,
- wahań w użyciu w bierniku l. mn. rodzaju męskoosobowego formy mianownikowej lub dopełniaczowej.

2. Odmiana niezłożona

Dla rodzajów męskiego i nijakiego odmiana niezłożona stanowi około 30% wszystkich przymiotników i imiesłów przymiotnikowych⁸. Występuje przede wszystkim w mianowniku i bierniku liczby pojedynczej.

żywołności oraz schodzenie na peryferia językowe, to znaczy, że są w okresie „obumierania”. Dla uczonej archaizm, czyli forma (wyraz, znaczenie, forma gramatyczna, itd.) dawna to ta, która przeszła już do archiwum językowego, a istota jej polega na ustaniu wszelkich funkcji językowych. W niniejszym szkicu określenia *dawny* i *przestarzały* traktujemy synonimicznie i używamy ich dla wyróżnienia form właściwych epokom minionym, obecnie nieużywanym oraz uważanym w świetle norm poprawnościowych za przestarzałe. Takie rozumienie terminu archaizm jest – jak zauważa K. Handke – szeroko rozpowszechnione w opracowaniach językoznawczych (zob. Handke 1999: 9).

⁷ Pełny jego tytuł brzmi: „Nowo wydany Kancjonał Prufki, zawierający w sobie Wybór Pieśni Starych i Nowych W ziemi Prufkiej i Branderburfkiej zwyczajnych, z wyrokami Pifma S. nad każdą Pieśnią z gorliwemi Modlitwami Kościelnemi, poſpolitemi i ofobliwemi, wſzytkim w obec ſłużącemi, A oraz też z Potrzebnemi Reieſtrami J Przedmową nauczającą Jakim ſpoſobem tego Kancjonału każdy ku zbudowaniu ſwemu zażywać ma. Cum Gratiaet Privilegio S.R.M Borussiae. W Królewcu Drukował koſtłem ſwoim Hartung 1906”. Zabytek jest własnością Biblioteki UMK w Toruniu (sygn. 40867).

⁸ Frekwencja nie obejmuje dawnych przymiotników prostych, które zachowały się do dziś, ale w innych kategoriach wyrazowych, tj. obecnych przysłówków typu: *warto, pełno, daleko, miło, dobrze, źle* oraz wyrażań przysłówkowych: *po ludzku, po prostu* itp.

2.1. Mianownik I. poj. rodzaju męskiego

Mianownik I. poj. rodzaju męskiego jest najczęściej poświadczony w analizowanym zbiorze, co wynika zapewne z faktu, że przypadek ten najdłużej utrzymywał się w polszczyźnie literackiej, ponieważ „używany był w funkcji nominalnej części orzeczenia złożonego, czyli jako orzecznik” (Migdał 1999: 86). Przykłady jego użycia odnotowywali jeszcze w swoich gramatykach z XVIII i XIX wieku: Onufry Kopczyński, Józef Muczkowski, Maksymilian Jakubowicz i Henryk Suhecki (Bajerowa 1992: 129). W przypadkach zależnych stopniowy zanik form prostych obserwujemy już w okresie staropolskim (Petr 1969: 73-77, Podlawska 1996: 114, Rospond 2000: 160).

Użycie omawianej formy rzeczownikowej odmiany w śpiewniku królewskim nie jest przypadkowe. O pojawieniu się form prostych decydowały różne ograniczenia.

2.1.1. Ograniczenia fonetyczne

Przymiotnik lub imiesłów przymiotnikowy występował w formie niezłożonej tylko wtedy, gdy jego wygłos kończył się na głoskę twardą, dokładniej na: *d, ł, n, w*, wyjątkowo *ch*, bo tylko z jednym poświadczaniem.

Oto katalog przykładów notowanych w zabytku: *bezpieczen* (416: 429; 635: 656; 668: 684-685), *biczowan* (106: 99-100; 136: 132), *ćwiczon* (462: 479-480), *czczon* (815: 820), *czyft* (367: 367), *dan* (550: 569; 820: 823; 821: 824), *dotknion* (782: 789), *głuch* (782: 789), *godzien* (135: 131; 361: 362; 528: 549; 545: 564; 688: 701; 706: 712; 749: 756; 772: 777; 885: 866), *gotow* (177: 166-167; 440: 457; 656: 675; 782: 789; 814: 820), *karmion* (43: 41), *kontent* (837: 836-837), *koronowan* (106: 99-100), *krzyw* (110: 103; 478: 498), *kufszon* (141: 139; 822: 825), *łafkaw* (101: 96; 119: 103; 292: 281; 489: 511; 518: 538; 525: 545; 691: 703; 785: 792; 791: 798; 811: 817; 832: 833; 843: 841), *mianowan* (65: 61), *miłościw* (12: 14; 115: 109-110; 457: 473; 582: 599; 690: 703; 716: 720; 721: 726; 782: 789; 828: 830), *napawan* (106: 99-100), *nalezion* (725: 729; 738: 742), *naznaczon* (564: 585), *nazwan* (7: 8), *niegodzien* (458: 476), *nienarufszon* (141: 139), *niepraw* (828: 829), *niewdzięczen* (886: 807), *obdarzon* (419: 434), *obiecany* (30: 32), *obrzeszan* (65: 61), *ochrzczon* (183: 175; 372: 375), *oczekiwan* (3: 3), *oczyścion* (785: 791), *oddalon* (548: 566), *odłączon* (118: 113), *ofiarowan* (149: 148), *opuszczon* (593: 609), *ofkarzon* (106: 99-100; 136: 132), *pełen* (3: 3; 364: 365; 405: 416-417; w cytacie przed pieśnią 482: 504; 483: 505; 518: 539; 526: 545; 548: 567; 554: 573; 616: 631; 626: 642; 718: 724; 815: 820; 821: 824; 828: 829; 880: 864; 897: 876), *pewien* (471: 491; 523: 544; 798: 806; 858: 850), *pilen* (825: 826-827), *pochowan* (106: 99-100; 163: 159), *pochwalon* (477: 496; 530: 550);

546: 565; 548: 566; 702: 710; 816: 821), *podan* (221: 207; 385: 389), *podniefion* (140: 138), *poiednan* (530: 550), *poiman* (106: 99-100), *poiegł* (629: 646), *popifowan* (30: 31), *poftan* (140: 138), *pośmian* (106: 99-100), *poświęcon* (530: 550), *potepion* (140: 139), *poznan* (372: 375), *prorokowan* (39: 39), *prowadzon* (106: 99-100), *prožen* (9: 9; 394: 399; 420: 434; 509: 529; 795: 801), *przedan* (247: 241; 248: 241), *przekłęt* (471: 491), *przeniefion* (148: 147; 572: 590; 617: 632), *przepowiadn* (55: 53-54), *przeftyzan* (385: 389), *przybit* (821: 825), *przykazan* (857: 849), *rad* (11: 12; 137: 134-135; 472: 492; 477: 496; 480: 502; 495: 516; 502: 521-522; 516: 537; 518: 539; 540: 560-561; 589: 606; 636-637: 657; 710: 715-716; 769: 775; 774: 780; 863: 853; 892: 872; 893: 873; 895: 876; 896: 876; 897: 876; 902: 880), *rowien* (7: 9), *rozbit* (106: 99-100), *rozerwan* (478: 497), *rzeczon* (39: 39), *ftawoin* (619: 634-635), *ftyzan* (111: 105; 561: 580-581), *fpewnion* (610: 627-628), *frog* (715: 720), *ftracon* (372: 375), *ftrawion* (106: 99-100), *ftwierdzon* (112: 106-107), *ściśnion* (464: 482), *świadom* (112: 106-107; 148: 147; 849: 844), *ubiczowan* (140: 138), *uplwan* (106: 99-100), *wdzięczen* (501: 520), *wefoł* (178: 170-171; 390: 394; 397: 407; 616: 631; 678: 693), *wiedzion* (140: 138; 141: 139; 375: 378; 822: 825), *winien* (21: 20; 21: 22; 135: 131; 173: 166-167; 364: 365; 366: 366; 476: 495; 774: 780), *wkupion* (372: 375), *wolen* (1: 1; 363: 364; 416: 429; 630: 647; 656: 674), *wfpomnion* (111: 105), *wybawion* (683: 680), *wygnan* (221: 205-206; 221: 207), *wykupion* (38: 38), *wypełnion* (372: 375), *wywiedzion* (140: 139), *wzдалon* (432: 451), *wzgardzon* (106: 99-100; 518: 539), *wzniefion* (431: 451; 572: 590), *wzrufzon* (774: 780), *zachowan* (715: 720), *zawiedzion* (397: 406), *zbawion* (75: 71; 122: 117-118; 429: 448; 480: 502), *zbit* (106: 99-100) *zdeymowan* (106: 99-100; 136: 133), *zdrow* (352: 354; 584: 600; 763: 771), *zeftan* (826: 827), *zgładzion* (111: 105), *zgubion* (419: 434; 842: 840), *złupion* (38: 38), *znalezion* (104: 99; 662: 680; 889: 870), *zniefion* (617: 632), *zwan* (46: 44-45; 468: 485), *zwiedzion* (397: 406; 507: 528), *zwierzion* (604: 619), *żyw* (103: 98; 159, 155; 405: 417; 540: 560; 550: 569; 782: 789; 788: 795; 800: 807; 878: 862).

W analizowanym zbiorze pojawił się też raz przymiotnik z wygłosem na funkcjonalnie miękką ż – *duż*: *3e człowiek zdrowia używa, że o nim ftawa uczciwa, że duż*, ani jobą trwoży, Pan to daie, dar to Boży*. Edytor najwyraźniej uznał go za archaizm, ponieważ opatrzył słowo kwalifikatorem (znak graficzny – gwiazdka tuż za wyrazem) i podał jego objaśnienie: **Duż, t.i. duży, mocny, krzepki (789: 796-797)*. Przymiotnik ten wychodził z użycia najprawdopodobniej w okresie renesansu, już wtedy bowiem należał do form niezmiernie rzadkich. We wcześniejszych zabytkach postać *duż* cytuje Daniela Podlawska tylko z dzieł Kochanowskiego (Podlawska 1996: 114). Rzeczywiście

pieśń zapisana w kancjonale mazurskim pod numerem 789 to tłumaczenie psalmu 62, które – wykazała Krystyna Szcześniak (Szcześniak 1999: 61) – jest autorstwa Jana Kochanowskiego. Zdaniem badaczki literaturoznawcy doskonale zdają sobie sprawę, „jak wyraźnie był ten poeta obecny we wszystkich kancjonatach różnowierczych ze względu na uniwersalizm swoich tekstów. (...) Żaden inny poeta nie miał tylu przedruków, przeróbek, nawiązań czy wykorzystań obrazów poetyckich” (Szcześniak 1999: 61).

2.1.2. Ograniczenia składniowe

Przymiotniki występują przede wszystkim w funkcji orzecznika, np.: *będzie dan na wieczne męki* (820: 823), *Byłem, iako głuch* (782: 789), *Bądź na wieki pochwalon* (477: 496), *prędko mu fi rozerwan być* (478: 497), *głos był ftyżan* (111: 105), *będzie frog lwiemu plemieniu* (715: 720), *każdy potępienia winien* (366: 366), *będę wniefion w niebieskie pałace* (572: 590), *będzie wywyższon w niebie* (820: 823), *przydź, boć mi iuż nie żadzien, ten świat przeklęty* (608: 623), *Będęc, pokim żyw* (405: 417).

Wyjątkowo pojawiają się w funkcji przydawki: *Pod twoią obroną, i świętą zafloną bezpieczen siędę* (416: 429) oraz *Namiętnościami Adam rad się bawił ftary* (477: 496), *i będęc JEzu moy! wefoł śpiewał* (397: 407).

2.1.3. Ograniczenia rytmiczno-wersyfikacyjne.

Ograniczenia rytmiczno-wersyfikacyjne pozwalają na:

a) zachowanie rymu:

*Nuż, ty mię Panie! obżyw
aczem za złość fwą więcey krzyw:
Otoż! w pokoju tę gorzkość
ufkromiła twoia możność* (478: 498),

b) zachowanie liczby sylab w wersie (gdyby w cytowanym poniżej fragmencie pojawiła się forma *słyszany*, wówczas wers wydłużyłby się do 14 sylab):

*Lecz Poganin nie baczny, w tey nafzey żalobie
przecię piofnkę Syońfką każe śpiewać Jobie.
Prze Bog! iako to ma być, aby pieśni Pańfkich
głos kiedy miał być ftyżan w krainach Pogańfkich* (561: 580-581),

c) zachowanie rymu i liczby sylab:

*Narodził się nam Chryftus Pan,
ofmego dnia ieft obrzezan,
i Jezufem ieft mianowan* (65, 61).

Pozostałości odmiany niezłożonej w rodzaju męskim obserwujemy również w formach z przyrostkiem dzierżawczym *-ow* utworzonych od imion własnych: *Bog Abramow* (784: 790; 784: 791), *Adamow rod* (167,162), *Adamow upadek* (218: 203-204), *Duch Chryftufow* (w cytacie przed pieśnią 111: 105), *grob nowy Jozefow* (143: 142). Te – w przeciwieństwie do wyżej cytowanych przykładów – pełnią w zdaniu funkcję przydawki.

2.2. Mianownik i biernik I. poj. rodzaju nijakiego

Paradygmat rzeczownikowy przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych rodzaju nijakiego jest poświadczony w analizowanym tekście rzadziej. Większość spośród notowanych przykładów stanowią formy użyte zaledwie raz. Tylko niektóre, takie jak: *dano*, *zbawienno* występują częściej. Z reguły formy te są orzecznikami, wyjątek stanowi, podobnie jak w rodzaju męskim, przymiotnik dzierżawczy: *Chrystowo miano* (468: 485-487).

Oto egzemplifikacje: *dano* (196: 186; 215 201; 849: 844), *godno* (295: 286), *gotowo* (5: 6; 642: 664), (*iuż mi tu nic nie miło* (577: 594), (*iejt, będzie napisano* (17: 17; 405: 416; 801: 808), *odrzucono* (przed pieśnią 696: 706-707), (*iejt) pi fano* (111: 105), *położono* (159: 155), *prorokowano* (196: 186), *przeciwno* (506: 525), *przyjemno* (338: 338), *przykazano* (65: 62), *rozgłoszono* (155: 152), *fłuchano* (740: 743), *spawiono* (221: 205-206), *wygrano* (26: 28-29), *zbawienno* (398: 408; 620: 637), *żywo* (412: 426).

Przymiotniki *jawno*, *żywo*, *wodno*, *miło*, *gotowo*, *podobno*, *rado*, *kontentno*, *warto* odnotowuje Irena Bajerowa jeszcze w drukach z XVIII wieku, a więc wtedy, kiedy powstawała pierwsza edycja kancjonału mazurskiego. Jej zdaniem mianownik i biernik I. poj. przymiotników rodzaju nijakiego na *-o* stopniowo już w tym okresie zanika, ale nadal obserwujemy sporo form typu *rado*, których istnienie „podtrzymywały zapewne bezosobowe formy czasu przeszłego, wtedy już dość rozpowszechnione” (Bajerowa 1964: 119). Według Jana Łosia rzeczownikowa postać przymiotników rodzaju nijakiego jest już na wymarciu w XVI stuleciu, a nieliczne przykłady jej użycia w czasach późniejszych świadczą o umyślnym archaizowaniu (Łoś 1922: 141).

2.3. Rodzaj żeński

O szczątkach odmiany niezłożonej w mianowniku rodzaju żeńskiego trudno mówić, ponieważ w zabytku nie odróżnia się graficznie *a* jasnego i *a* pochylonego. Brak ten wyklucza możliwość rozstrzygnięcia, która forma była pierwotnie rzeczownikowa, a która zaimkowa.

Z całą pewnością relikty paradygmatu prostego dla rodzaju żeńskiego obserwujemy w mianowniku i bierniku I. poj. form dzierżawczych. Oto one: (mianownik) *Harfa Dawidowa* (904: 882), *żałość Saulowa* (904: 882) i (biernik) *młodość orłowe* (802: 809, 810), *lubość Iżatanowe* (834: 835).

Nieco inaczej frekwencja użycia form odmiany niezłożonej przymiotnika i imiesłowu przymiotnikowego przedstawia się w modlitwach, w których względy wersyfikacyjno-rymowe nie są tak ważne, jak w przypadku pieśni. Postaci rzeczownikowe stanowią w nich około 8,5% wszystkich przymiotników. Oto one:

– rodzaj męski: *łaskaw* (VIII, 7), *miłościw* (XXVII, 23; XLIV, 35), *niegodziennem* (LIX, 46), *pełen* (XXXVII, 30), *pilen* (XLVIII, 40), *rad* (Koll 21: 62-63), *wolen* (XXV, 20-21), *żyw* (Koll 20: 63),

– rodzaj nijaki: *obrocono* (Koll 22: 63), *oddalono* (Koll 22: 63), *przeciwno*, *pożyteczno* (Koll 61: 13), *ważno* (Koll 15: 62).

W *Nowym przydatku* odnajdujemy już tylko kilka przykładów użycia formy prostej. Oto one: *gotów* (16: 11), *pełen* (7: 5; 10: 6), *pevienem* (4: 3), *pojednan* (2: 2), *rad* (12: 7), *rówien* (10: 6), *zwan* (11: 6; 11: 7).

3. Odmiana złożona

3.1. Narzędnik i miejscownik l. poj. rodzaju nijakiego

W narzędniku singularis w zasadzie panuje zakończenie *-ym* (po tylnojęzycznych: *-im*), które pojawia się w 93% badanych form. Oto kilka potwierdzeń jej użycia: *śłońcem iafnym* (505: 523), *pociefzeniem ferdecznym* (456: 472), *piiaństwem fzalonym* (412: 425), *wefołym fercem* (134: 130). W 7% przykładów mamy *-em*: *płatnem cienkiem nakrywfszy* (147: 146), *z fumnieniem dobrem* (374: 376), *na fianie gołem* (61: 58), *fercem gorliwem* (446: 462-463), *zielem przykrem bywa* (376: 379), *fercem sprawiedliwem* (365: 366), *śmiertelnem żądłem* (401: 416).

Podobnie jak w narzędniku, w miejscowniku nijakim także przeważa znacznie zakończenie *-ym*, *-im*, bo stanowi ono aż 89% egzemplifikacji, np.: *w iey czyfłym cieie* (94: 90), *na drzewie krzyżowym* (102: 96-97), *w fłodkim pieniu* (791: 798). Końcówkę *-em* z 11% frekwencją pokazują przykłady: *w ciężkiem ferca ściśnieniu* (624: 641), *w morzu głębokiem* (527: 548), *w słowie prawdziwem* (284: 275), *w człowieczeństwie przyietem* (414: 427), *w wiecznem Krolestwie* (302: 294), *we wnetrznem wołaniu* (518: 539), *na niebie wyfokiem* (527: 548), *o iego złem dokończeniu* (626: 643). Pojawia się ona zarówno w klauzuli wersu i rymu, jak i poza nimi.

Pod tym względem zabytek odzwierciedla stan sprzed okresu upowszechniania się zakończenia *-em* w rodzaju nijakim, przypadającym na przełom XVIII i XIX stulecia, przy czym wyraźnie należy podkreślić, że końcówka ta nigdy nie zdobyła wyłączności. Np.: bezwyjątkowe *-ym*, *-im* notuje jeszcze Edward Breza w osiemnastowiecznych inwentarzach wsi z dawnego powiatu

człuchowskiego (Breza 1994: 95 i 112), zaś znacznie przeważające: Agnieszka Mioduska w *Ordynacjach rzemieślniczych Fryderyka Pruskiego* wydanych w Kwidzynie w XVIII wieku (Mioduska 1993: 149-150), Izabela Kępka w modlitewnikach Kalwarii Wejherowskiej, ukazujących się od 1785 roku (Kępka 1998: 209) i Halina Wiśniewska, która w księgach miejskich Przemysła datowanych na XVIII stulecie odnalazła tylko trzy przykłady z końcówką *-em* i ponad sto z *-im*, *-ym*, (Wiśniewska 1975: 51-52).

Warto w tym miejscu przypomnieć, że pierwodruk badanego przez nas kancjonału pochodzi z 1741 roku, zatem niewykluczone, że zachowane w edycji z 1906 roku formy na *-im*, *-ym* kontynuują zapisy osiemnastowieczne, a zabytek jest tylko przedrukiem wcześniejszych wydań⁹.

3.2. Biernik I. mn. rodzaju męskoosobowego

W przypadku przymiotników męskoosobowych funkcję biernika może spełnić starsza forma mianownikowa oraz nowsza, znana od drugiej połowy XVII wieku (Kucała 1996: 38), forma dopełniaczowa. Wybór jednej z nich nie jest przypadkowy, a kryterium repartycji w zabytku przedstawia się następująco:

– jeśli przymiotnik występuje w funkcji przydawki, wówczas bezwyjątkowo mamy synkretyzm biernika i mianownika: *nas wykupił grzeszne Chryściany* (140: 137), *za niezbożne fługi* (131: 126), *zwycięzę, iak ich wiele, piekielne nieprzyiaciele* (405: 416-417), *za nas grzeszniki [tracone] umarł* (214: 201),
– jeśli jest to syntaktycznie zsubstantywowany przymiotnik lub imiesłów przymiotnikowy, wówczas obserwujemy współistnienie obu form, mianownikowej: *Nawroć błędne* (82: 80-81), *Nawiedziłeś grzeszne* (12: 12), *się za grzeszne wydał* (140: 137), *me pokrewne polecam* (474: 493), *wyrzucił przedawaiące... wygnał z niego kupuiące* (423: 439), *tyś [mutne] pocieszal* (505: 523), *A kiedy umarłe wzbudził* (374: 377), *Swiat zmarłe swoje w ziemię wrzuca* (417: 430) i dopełniaczowej: *o oley madrych prosiły* (865: 854), *ratuy niedożnych w potrzebie* (500: 519), *Pan niedożnych ratuie* (812: 817), *Uyrzał wiernych wiele* (424: 440), *Nie opuŹczay wiernych* (501: 519), *Pobudzą, zwłafzczą zmarłych* (631: 649).

O stosowaniu osobnych zakończeń dla mianownika i biernika przymiotników męskoosobowych wspominają najwcześniej gramatyki Jana Karola Woyny z 1690 roku, Bartłomieja Kazimierza Malickiego z 1699 roku, a dokładniej

⁹ Repartycję zakończenia *-ym*, *-im* w narzędniku i miejscowniku uporządkowano w 1936 r., zatem stan w zabytku nie odzwierciedla na pewno jeszcze nowej, dwudziestowiecznej regulacji.

zasady dystrybucji obu końcówek omawia Johann Moneta w książce *Enchiridion polonicum oder polnisches Hand-Buch* z roku 1738 (Zieniukowa 1968: 90). Obecność przykładów biernika męskoosobowego równego mianownikowi w zabytku z XX wieku świadczy zatem o zachowaniu w nim polszczyzny epok minionych.

3.3. Narzędnik I. mn. wszystkich trzech rodzajów

W narzędniku I. mn. wszystkich trzech rodzajów występuje bezwyjątkowo końcówka *-emi*. Pojawia się ona zarówno w pozycji rymowej (40,5% notowanych egzemplifikacji): *maściami drogiemi // wybornemi* (776: 782), *fwemi // łzami gorzkiemi* (356: 357), z *przyiacioły miłemi // zniemi* (608: 623), jak i bez wymogu rymu (59,5%): z *darami czeſnemi* (4: 4-5), *zradzi daremnemi ſtrachami* (407,420), *dawnemi laty* (112: 106-107), z *drapieżnemi wilki* (291: 281), z *miſternemi dowody* (394: 401), *ozdobioną niebieſkiemi kleynoty* (853: 848), *drogami złemi brodził* (352: 353), *literami w nim złotemi* (836: 836-837).

4. Wnioski

Wiele form przestarzałych notowanych w śpiewniku Wasiańskiego trzeba tłumaczyć normą polszczyzny ogólnej okresu, kiedy powstawała pierwsza edycja zbioru. Wprawdzie mówimy tu o zabytku z XX wieku, ale należy pamiętać, że pierwodruk pochodzi z XVIII stulecia, a więc okresu, kiedy nadal dopuszczalne było stosowanie odmiany prostej, ciągle widoczna jest wariantywność zakończeń narzędnika I. poj. oraz przewaga końcówki *-emi* w narzędniku I. mn. (Kurzowa 1996: 59).

Na pewno starsze postaci nie były wprowadzane specjalnie przez edytora na początku XX wieku w celu uzyskania stylistycznego efektu podniosłości. Nie można więc mówić o świadomej archaizacji w kancjonale z 1906 r. Oczywiście w okresie, kiedy powstawały pieśni, wiele tych form mogło mieć wartość stylistyczną i zapewne często służyły one funkcji hieratycznej, to znaczy, że stosowano je w celu utrzymania melodyjności, odpowiedniego zrytmizowania i rymu, które z kolei zapewniały dostojeństwo języka (Gieparda 1997: 129).

Naszym zdaniem formy archaiczne zachowały się w wydaniu z początku XX wieku, ponieważ wydawca zobligowany istniejącą melodią tekstów, nie mógł ich dowolnie modyfikować. Każda poprawka naniesiona przez korektora mogłaby zakłócić rytm i rym utworów. Poza tym ważna jest także tradycja. Większość zbioru stanowią pieśni śpiewane od pokoleń, których nie można uwspółcześniać w sposób rewolucyjny. Unowocześniony tekst mógłby przecież wywołać dezorientację wśród wiernych.

Wykaz skrótów

Koll – kolekty (w zabytku modlitwy te posiadają odrębną paginację).

Bibliografia

- Bajerowa I., 1964: *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław.
- Bajerowa I., 1992: *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. II, *Fleksja*, Katowice.
- Breza E., 1994: *Język inwentarzy wsi Szczytno, Dąbrowa i Szonowo w dawnym powiecie człuchowskim z XVIII wieku*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. 6, red. K. Handke, Warszawa, s. 91-112.
- Chlebowski B., 1905: *Najdawniejsze kancjonały protestanckie z połowy XVI w. Przyczynek do dziejów polskiej liryki religijnej*, *Pamiętnik Literacki IV*, red. T. Pini, s. 405-410.
- Gieparda E., 1997: *Biblia jako inspiracja tłumacza. Psalterz u Marka Skwarnickiego i Biblii Tysiąclecia*, [w:] *Tekst sakralny. Tekst inspirowany liturgią*, red. G. Habrajska, Łódź, s. 127-133.
- Handke K., 1999: *Pojęcie i termin „archaizm” na tle zawartości polskich leksykonów*, [w:] *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 5, red. M. Białoskórska, Szczecin, s. 9-20.
- Kępka I., 1998: *Fleksja modlitewników Kalwarii Wejherowskiej z lat 1785-1901*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. 8, red. K. Handke, Warszawa, s. 197-219.
- Klemensiewicz Z., 2002: *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Kucała M., 1996: *Semantyzacja wariantowości fleksyjnej w języku polskim*, *Studia historycznojęzykowe II, Fleksja historyczna*, red. M. Kucała i W. R. Rzepka, Kraków, s. 35-41.
- Kurzowa Z., 1996: *Niektóre zagadnienia fleksji północnokresowej na tle fleksji ogólnopolskiej*, *Studia historycznojęzykowe II. Fleksja historyczna*, red. M. Kucała i W. R. Rzepka, Kraków, s. 57-61.
- Łoś J., 1922: *Gramatyka polska*, Lwów.
- Migdał J., 1999: *Funkcjonowanie form odmiany prostej przymiotników i imięstów przymiotnikowych w tekstach Andrzeja Glabera z Kobylina*, [w:] *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. V, red. M. Białoskórska, Szczecin, s. 85-94.
- Mioduska A., 1993: *Polszczyzna osiemnastowiecznych Ordynacji Rzemieślniczych Fryderyka Pruskiego drukowanych w Kwidzynie*, [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. V, red. K. Handke, Warszawa, s. 145-151.
- Oracki T., 1984: *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. I A-K, Olsztyn.
- Paluszak-Bronka A., 2004: *Przestarzałe formy fleksyjne w kancjonałach królewskim z początku XX wieku*, *Linguistica Bidgostiana*, red. A. S. Dyszak, t. I, Bydgoszcz, s. 122-135.

- Petr J., 1969: *Niezłożone formy przymiotników w historii i dialektach języka polskiego*, Wrocław.
- Podlawska D., 1996: *Gramatyka historyczna języka polskiego z elementami gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i dialektologii*, Słupsk.
- Rospond S., 1961: *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław.
- Rospond S., 2000: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa – Wrocław.
- Staniszewski A., 1986: *Tradycja czarnoleska na Mazurach*, Olsztyn.
- Sukertowa-Biedrawina E., 1947: *Mazurskie dole i niedole*, Warszawa.
- Szatrawski K. D., 1996: *Przestrzeń sakralna w kancjonale mazurskim*, Olsztyn.
- Szcześniak K., 1999: *Tradycja czarnoleska w królewieckim kancjonale ewangelickim z roku 1907*, *Sławistyka* 8, *Unia Brzeska 1596-1996. Sesja gdańska z okazji 400-lecia*, red. H. Wątróbska i D. Żyłko, s. 58-68.
- Wiśniewska H., 1975: *Polszczyzna przemyska wieków XVII-XVIII*, Wrocław.
- Zieniukowa J., 1968: *Z dziejów polszczyzny literackiej w XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław.

Summary

This article presents archaic (based on the date of the songbook's edition) adjective forms and adjectival participles of the type: *wesoł, rad, Adamow (upadek), naznaczon, ofiarowan*, as well as an analysis of the causes of its functioning in the book of songs and prayers, edited by the Hartung Publishing House in Królewiec (Konigsberg) in 1906.